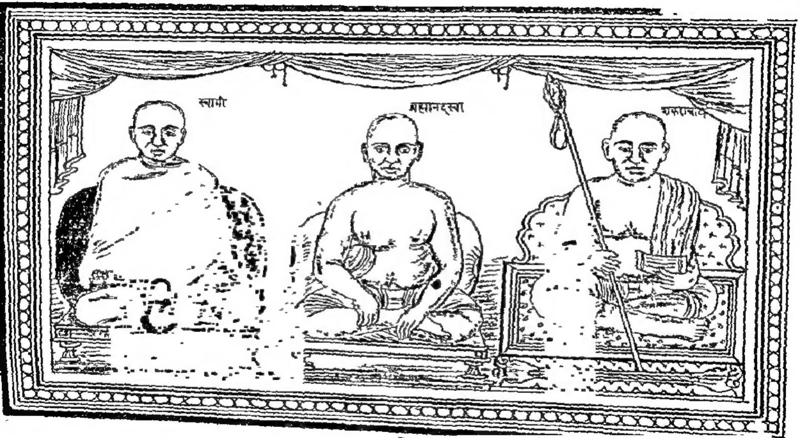
अथसटीकात्मबोधप्रारंभः

स्वामी

ॐ श्रीगणेशायनमः॥ ॥सदाशुद्धोबुद्धः सकलमपिमायामयमिदं विसृज्यस्वाशक्त्य
प्रथयतियएनश्चितिमयम्॥ कथंचिज्ज्ञातश्चेद्भवतिविलयंमोहरचितं नमामस्तंनित्यंस
मरसघनात्मानममलम्॥१॥येनाशिक्षिर्महामूढैर्लुप्तंश्रुतिशिरोगणं॥ आविश्चकारेमंद
यया तंवंदेहंयतीश्वरं॥२॥श्रीमद्गुरून्नमस्कृत्य पार्वतीशंचमाधवं॥ब्रह्मानंदः करोती-
मामात्मबोधस्वदीपिकां॥३॥ इहखलुमातेवपुत्रेषुदयालुर्भगवान्शंकराचार्यः उत्तमप्र
ज्ञानांशास्त्रपयोनिधिमवगाह्यात्मज्ञानरत्नमन्विष्यमाणानांकृतेशारीरकभाष्यादिमस्था

तपोभिःक्षीणपापानां शांतानांवीतरागिणाम्॥
मुमुक्षूणामपेक्ष्योयमात्मबोधोविधीयते॥१॥

नत्वयंनिर्मायतदवलोकनेऽसमर्थानां मंदबुद्धीनामनुग्रहार्थंसर्ववेदांतसारसंग्रहमात्म
बोधाख्यंप्रकरणंविधित्सुःसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवात्राधिकारइतिसूचयन् मंगलंचसू
चयन्प्रतिजानीते॥तपोभिरिति॥ कृच्छ्रचांद्रायणनित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनुष्ठान
पस्याभिः क्षीणानिपापानिदुरितानियेषां नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमितिवच
नात् यदेंद्रियाणांनिग्रहःपरमंतपइतिवचनाच्चक्षुरादींद्रियनिग्रहरूपैस्तपोभिः क्षीणा-

ापानिरागद्वेषाद्यंतःकरणदोषलक्षणानियेषांतेतथोक्तास्तेषां अतएवशांतानामक्षुब्धाशा
मानां तदेताभ्यांतावद्विशेषणाभ्यांशमादिषट्संपत्तिः सूचिता ॥ वीतरागिणांइहामुत्रार्थ
फलभोगालिप्सूनां मुमुक्षूणांसंसारग्रंथिभेदनेकृताभिलाषाणां । तदेताभ्यांविशेषणा
भ्यांवैराग्यंमोक्षेच्छाचप्रदर्शिते ॥ नह्येतादृशीप्रवृत्तिर्विवेकंविनासंभवतीतिविवेकस्त्व
र्थादागमिष्यतीतिसाधनचतुष्टयसंपन्नानांचतुरशीतिलक्षयोनिभ्रमणलक्षणसंसार-
निवर्तकात्मज्ञानजनकत्वेनावश्यमपेक्ष्योयमात्मबोधाख्योग्रंथोविधीयते । शंकरेणा

बोधोऽन्यसाधनेभ्योहि साक्षान्मोक्षैकसाधनं ॥ पाकस्यवह्निवज्ज्ञा
नं विनामोक्षोनसिध्यति ॥२॥

यताऽयमेवतेषामात्मबोधमुत्पाद्यमोक्षंकारि
ष्यतीतिक्रियतइत्यर्थः ॥ नन्वत्राचार्येणमंगलस्याकृतत्वान्नास्तिकमतप्रवेशोननतस्यानव
धेयवचनता स्यादितिचेन्न यत्रप्रपंचव्यवस्थादिकंप्रतिपिपादयिषितमस्तितत्रैवमंगलस्याप
क्षितत्वेनास्यतुमंगलरूपत्वात् ॥ यद्वा सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजदितिश्रुत्या
पसःसर्वोत्कृष्टत्वेनादौतत्स्मरणस्यैवमंगलत्वादितिध्येयम् ॥१॥ ननुतपोमंत्रकर्मयोगाद्यने
कविधसाधनेषुसत्सुमोक्षंप्रत्यात्मबोधएवकिमितिसाधनत्वेनप्रतिपाद्यतेइत्याशंक्य

तस्यैवसाक्षान्मुक्तिसाधनत्वस्यश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनप्रमाणसिद्धत्वादितिसदृष्टांतमाह ॥बो
धइति ॥ तपोमंत्रकर्मयोगादिकानियानिसाधनानितानितुचित्तशुद्धितदैकाग्र्यादिलक्षणप
रंपरयात्मज्ञानद्वारामोक्षसाधकानिभवंति बोधस्तुतानिसाधनानिविहायसाक्षाद्द्वा-
रांतरंविनैवमोक्षस्यैकंमुख्यंसाधनं ॥ एतदेवदृष्टांतेनद्रढयति ॥ पाकस्यवन्हिवदिति ॥ य
थालोकेकाष्ठजलादिषुपचनक्रियासाधनेषुसत्स्वपिवन्हिंविनापाकोऽपक्वांशस्यनाशो
नसंभवतितद्वत् ॥ ज्ञानादेवतुकैवल्यं ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिः

अविरोधितयाकर्म नाविद्यांविनिवर्त्तयेत् ॥ विद्याऽविद्यांनिहं-
त्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥ ३॥

यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवा
स्तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानंविनामोक्षोऽपिननिष्पद्यत
इत्यर्थः ॥२॥ ननुकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादय इतिस्मृत्या कर्मणांविचित्रश-
क्तिमत्त्वेनचकस्यचित्कर्मणएवाज्ञाननाशद्वारामुक्तिजनकत्वसंभवात्किंकृतंज्ञानेनेत्या
शंक्यसंसिद्धिशब्दस्यांतःकरणशुद्धिपरत्वेनकर्माज्ञानयोर्विरोधाभावान्नैवमित्याह
॥ अविरोधितयेति ॥ कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावात्कर्माविद्यांनिवर्तयितुंनोत्सहते ॥

तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपंब्रह्मैवाहमस्मीत्येवंरूपा विद्याब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेवाविद्या स्थूलोहं काणोहं क्षुधितोहं संकल्पवानहमध्यवसायवानहं मूढोहमित्यादिरूपमज्ञानं निःशेषंद्रुतिविनाशयति तस्यवस्तुविषयकत्वेनबलिष्टत्वात्॥तदुक्तंभगवता ज्ञानेनतु तदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः॥तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति॥ विरोधितया विद्यायाएवाविद्यानिवर्तकत्वमित्यत्र योग्यंदृष्टांतमाह॥ तेजस्तिमिरसंघवदिति॥यथा तेजःसूर्यादीनांप्रकाशोझटित्येवतिमिरस्यांधकारस्यसंघंसमूहंविनाशयतितद्वदित्य -

परिच्छिन्नइवाज्ञानात्तन्नाशेसतिकेवलः॥स्वयंप्रकाशतेह्यात्मा मे
घापायेंऽशुमानिव॥४॥

र्थः॥३॥ ननुप्रतिशरीरमात्मनःपरिच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानत्वात्कथंब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञाननिवृतिरित्याशंक्याज्ञानादेवहिपरिच्छिन्नइव भासतेतन्नाशेत्वपरिच्छिन्नएवस्वयंद्योततइत्याह॥परिच्छिन्नइवेति॥ परिपूर्णोद्वितीयस्यात्मनोऽज्ञानपरिकल्पितदेवमनुष्याद्युच्चावचशरीराध्यासकृतमेवपरिच्छिन्नत्वमतस्तत्वमस्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञानतत्कृताध्यासनाशेसत्यात्माकेवलः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यःसन्स्वयंप्रकाशतेहीतिप्रसिद्धंवेदे॥ ५

त्मानमेवावेदाहंब्रह्मास्मीति अत्रैवदृष्टांतमाह ॥ मेघापायेंऽशुमानिवेति मेघकृतावरणनाशेसतियथासूर्यः स्वयमेवप्रकाशतेतद्वदित्यर्थः ॥४॥ नन्वज्ञाननाशेआत्मनः केवलत्वंयत्प्रतिपाद्यतेतन्नसंभवत्यज्ञाननाशकवृत्तिज्ञानेनद्वैतापत्तेरितिचेत्तत्राह ॥अज्ञानेति ॥ ज्ञानंअकर्तृभोक्तृसच्चिदानंदरूपंब्रह्माहमस्मीत्याकारकोबोधः । ज्ञानस्य

अज्ञानकलुषंजीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलं ॥ कृत्वाज्ञानंस्वयंनश्ये ज्जलंकतकरेणुवत् ॥५॥

स्वस्यैवाभ्यासात्दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारपूर्वकसेवनात् अज्ञानकार्यभूतेनाह मादिनाकलुषीकृतंकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनंजीवंविशेषेणनिर्मलंकृत्वा औपाधिककर्तृत्वादिप्रहाणेन पूर्वसिद्धासंगाद्वितीयत्वेप्रतिपाद्यस्वयमपिनश्येदतोनानेनात्मनः केवलत्वहानिः ॥ अत्रानुकूलंदृष्टांतमप्याह ॥ कतकरेणुवदिति ॥ यथाकतकरज आविलंजलंनिर्मलंकृत्वास्वयमपिनश्यतितद्वदित्यर्थः ॥५॥

नन्वपरोक्षतयानुभूयमानस्यसंसारस्यसत्यत्वात्कथमात्मनः केवलत्व मित्याशंक्य । स्व
प्रदृष्टांतेनास्यमिथ्यात्वंसाधयति ॥संसारइति ॥ रागद्वेषादिभिः संकुलोव्याप्तोऽयंसंसा
रःस्वप्नतुल्यः ॥ तत्तुल्यत्वमेव साधयति ॥ स्वकालइति ॥ यथास्वाप्नपदार्थोनिद्राकालेसत्य
वद्भातिजाग्रतिचासत्योभवति तथाऽयंसंसारोऽप्यज्ञानकालेसत्यवद्भाति प्रबोधेतत्त्वम

संसारःस्वप्नतुल्योहि रागद्वेषादिसंकुलः ॥ स्वकालेसत्यवद्भाति प्रबो
धेऽसत्यवद्भवेत् ॥ ६ ॥ तावत्सत्यंजगद्भाति शुक्तिकारजतंयथा ॥ या
वन्नज्ञायतेब्रह्मसर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

स्यादिमहावाक्यश्रवणादा
त्मज्ञानोत्पत्त्यावसत्यवद्भवेदतोनात्मनः केवलत्वहानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वाधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञा
नपर्यंतमेवकल्पितस्यजगतः सत्वमितिसदृष्टांतमाह ॥ तावदिति ॥ यावन्नीलपृष्ठत्रिकोणा
दिविशिष्टाशुक्तिर्नज्ञायतेतावत्तत्रकल्पितंरजतंसत्यवत्प्रतीयते ॥ तद्वत्सच्चिदानंदाद्वयंब्रह्म
यावन्नज्ञायतेसाक्षान्नानुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपिप्रपंचः सत्यवद्भ्रांत्यादृश्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वोऽपिप्रपंचः ब्रह्मणिकल्पितइत्येतदेव दृष्टांतांतरेणद्रढयति ॥सच्चिदिति॥ अस्तिभाति प्रियरूपात्मन्यत एवनामरूपात्मकेजगत्यनुस्यूतेऽनुगतेऽनुगतत्वादेवनित्येत्रिकालाबाध्येविष्णौव्यापकेब्रह्मणिसर्वोपादानभूते सर्वाश्चतुरशीतिलक्षयोनिलक्षणा विविधाः अवयवसंख्यानसंस्थयानानाविधाः व्यक्तयः हाटकेसुवर्णेकटककुंडलादिवत्प्रकल्पिताःमिथ्याभूताइत्यर्थः। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात्। वाचारंभणंविका

सच्चिदात्मन्यनुस्यूतेनित्येविष्णौ प्रकल्पिताः ॥व्यक्तयोविविधाः
सर्वा हाटकेकटकादिवत् ॥८॥यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधि-
गतो विभुः ॥तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशादेकवद्भवेत् ॥९॥

रोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतेश्च ॥८॥ ननुप्रपंचस्यमिथ्यात्वेपि जीवभेदस्य सत्यत्वात्कथंप्रपंचाधिष्ठानरूपस्य परमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्याशंक्योपाधिकभेदेऽपि वस्तुतोऽद्वितीयत्वमेवेतिसदृष्टांतमाह॥ यथाकाशइति॥ यथाविभुरप्याकाशो घटमठादिरूपनानोपाधिगतः संस्तस्योपाधेर्भेदात् घटाकाशोमठाकाशइतिभिन्नवद्भाति तद्वद्विभुरपिहृषीकेशः सर्वेंद्रियप्रवर्तकोऽतःकरणादिरूपोपाध्यवच्छिन्नतयाप्रतिबिंबतया

यागतःप्राप्तःसंस्तस्योपाधेर्भेदाद्भिन्नवद्भाति तस्योपाधेर्नाशादेकवद्भवेत् ॥ यथ द्युपाधीनांविनाशे एकोमहाकाशएवभवति तद्वदित्यर्थः ॥ एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्च एकःसन् बहुधाविचचार एकंसंतंबहुधाकल्पयंति एकधैवानुद्रष्टव्यं नेहनानास्तिकिंच न एकमेवाद्वितीयंब्रह्म॥ एकएवहिभूतात्मा भूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवच स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तास-

नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः ॥
आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥१०॥

र्यतयात्मनोऽसंगाद्वितीयत्वप्रतिपादनाज्जीवभेदस्योपाधिकत्वेनमिथ्यात्वमितिभावः ॥ ॥९॥ ननुब्राह्मणोऽहं ब्रह्मचार्यहं संन्यस्तोहमित्यादिजातिवर्णाश्रमादिभिर्धर्मैर्युक्त-स्यात्मनः कथमसंगाद्वितीयत्वमित्याशंक्य तद्धर्माणामपितत्रौपाधिकत्वात् वस्तुत-स्तत्त्वमित्याह ॥ नानोपाधीति ॥ पूर्वोक्तदेहाद्यनेकोपाधिकृततादात्म्याध्यासादेव तद्धर्माजातिवर्णाश्रमादय आत्मन्यारोपिताअविद्याकल्पिताः ननु स्वतः तथात्वेसुखसाव-

प्यात्मनिभासेरन् ॥ वक्ष्यतिच देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमलेसच्चिदात्मनि अध्यस्यंत्यवि
वेकेनगगनेनीलत्वादिवदिति ॥ देहादीनांधर्माएवाविवेकादात्मनिभासंतइत्यत्रदृष्टांतमा
ह ॥ तोयेरसवर्णादिभेदवदिति ॥ यथास्वभावान्मधुरमपिजलंकटुकषायलवणाम्लरक्त-
पीतादिद्रव्योपेतंसत् तत्तद्रूपंभवति नतुस्वरूपेणतद्वदित्यर्थः ॥१०॥ अविद्यापा
स्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादात्मानंविविंच्यान्मुमुक्षुरित्युपाधित्रयस्वरूपंदर्शयति ॥ पं
चीकृतेत्यादिसार्द्धद्वाभ्यां ॥ तत्रतावत्स्थूलशरीरोपाधिमाह ॥ पंचीकृतेति ॥ पंचानांभूता॰

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितं ॥
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥११॥

प्रत्येकंद्विधाविभज्य तत्रार्द्धंपंचकंप्रस्थाप्य परार्द्धपंचकेएकैकंचतुर्द्धाविभज्य तस्मिन्प्र-
स्थापितेऽर्द्धपंचके स्वस्वांशंपरित्यज्य तत्रैवचचतुर्द्धाविभक्तानामेकैकस्ययोजनंपंचीकरणं॥
एवमपंचपंचसंपद्यंतइतिपंचीकृतानियानिपृथिव्यादिमहाभूतानि तेभ्यउपादानकारणे
भ्यः संभवउत्पत्तिर्यस्यतत् प्रारब्धकर्मभिः संचितंरचितंप्रत्यगात्मनः सुखदुःखानामाय
तनंभोगस्थानंयत्तच्छरीरंस्थूलशरीरमित्यर्थः ॥११॥ ॥ ७ ॥

अथसूक्ष्मशरीरोपाधिमाह ॥ पंचेति ॥ पंचप्राणाः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याः । मनः संकल्पविकल्पात्मिकांतःकरणवृत्तिः । बुद्धिर्निश्चयात्मिकांतर्वृत्तिः । दशेंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि ज्ञानेंद्रियाणि पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेंद्रियाणि पंच च ॥ तैर्मिलितास्सप्तदशभिरवयवैः समन्वितं युक्तं अपंचीकृतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्य उपादानकारणेभ्य उत्थं जातं प्रत्यगात्मनः सुखदुःखभोगस्य साधनं यत्तत्सूक्ष्मांगं लिंगशरीरमित्य

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं ॥ अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥१२॥ अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ॥ उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥१३॥

र्थः ॥१२॥ अथतृतीयं कारणशरीरोपाधिमाह ॥ अनादीत्यर्द्धेन ॥ अनिर्वाच्या तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वाज्जगत्सर्जनाच्च सदसद्भ्यां वक्तुमयोग्या याऽनाद्यविद्या सा समष्टिव्यष्टिभेदेन स्थूलसूक्ष्मप्रपंचयोर्जनकत्वात्कारणोपाधिरुच्यत इत्यर्थः ॥ उपाधित्रयनिरूपणस्य प्रयोजनमाह ॥ उपाधीति ॥ उक्तस्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादन्यं तत्साक्षिणमात्मानमवधारयेत् उपाधित्रितयविलक्षणः सच्चिदानंदरूपोऽहमस्मीति निश्चित्य जानीयादित्यर्थः ॥१३॥

ननूपाधित्रितयविलक्षणसच्चिदानंदरूपत्वमात्मनोनसंभवत्यन्नमयादिरूपतयाप्रतीतेः॥ सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुत्या तन्मयतयाप्रतिपादनाच्चेत्याशंक्यात्मन्यन्नमयादिरूपेण या प्रतीतिः सा तत्तादात्म्याध्यासादितिसदृष्टांतमाह॥ पंचकोशेति॥ अन्नरसेनैवभूत्वा तेनैवाभिवृद्धिंप्राप्यान्नरूपपृथिव्यांयद्विलीयतेतदन्नमयः॥ प्राणादिपंचवायवः वागादिपंचकर्मेंद्रियाणिच मिलित्वाप्राणमयः॥ मनश्चक्षुरादिज्ञानेंद्रियपंचकंचमिलित्वामनोमयः॥ बुद्धिर्ज्ञानेंद्रियपंचकंचमिलित्वाविज्ञानमयः॥ कारण

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः॥
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा॥१४॥

शरीरभूताविद्यामलिनसत्त्वं प्रियादिवृत्तिसहितंसत् आनंदमय इत्येतेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपंचकोशाः शुद्धसच्चिदानंदरूपस्यात्मनआच्छादकत्वात्॥ आदिपदेनस्थूलत्वकृशत्वक्षुधापिपासादयस्तद्धर्माःग्राह्यास्तेषांयोगेनमिथ्यातादात्म्येनवस्तुतःशुद्धोऽप्यात्मा तत्तन्मयइव मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं क्षुधितोऽहं संदिग्धोऽहं निश्चयवानज्ञश्चास्मीति तत्तदन्नमयादिरूपतयामिथ्यैवास्थितइत्येवंप्रतीयते नतु

वस्तुतस्तत्तद्रूपइतीवशब्दार्थः॥ सवाएषइत्यादिर्वेदस्त्वऽरुंधतीन्यायेनसूक्ष्मवस्तुप्रद र्शयन्नुपाधिस्थंपुरुषंसूचयति नत्वन्नमयपुरुषत्वेतात्पर्यवान्॥ एतदेव दृष्टांतेन द्रढय- ति॥ यथास्वभावतःशुक्लएवस्फटिको नीलपीतवस्त्रादियोगेन तत्तन्मयइवाभाति न तुवस्तुतोनीलपीतादिरूपस्तद्वदित्यर्थः॥१४॥ तादात्म्याध्यासेनान्नमयादिरूपतयास्थि तस्यात्मनस्तेभ्योविवेचनंकुर्यादितिसदृष्टांतमाह॥ वपुस्तुषादिभिरिति॥ तंडुलस्यस्वरू पतयाप्रतीयमानतुषादिभिर्युक्तं तंडुलंयथाऽवघाततोमुसलावहननेनशुद्धंविविच्यते पृ

वपुस्तुषादिभिः कोशै र्युक्तंयुक्त्यावघाततः॥
आत्मानमांतरं शुद्धं विविच्यात्तंदुलं यथा॥१५॥

थक्क्रियते॥ तथा कोशैरन्नमयादिभिर्युक्तं तेषामभ्यंतरंशुद्धमात्मानंविविच्यात्तेभ्यःपृ थक्कृत्यविजानीयादित्यर्थः॥ विवेचनप्रकारस्तु अयमन्नमयो नात्मा भौतिकत्वात् घटादि वत् अन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात्॥ प्राणमयोऽपिनात्मा भौतिकत्वाज्जड- त्वाच्च॥ मनोमयोऽपि नात्मा करणत्वाद्दास्यादिवत्॥ विज्ञानमयोऽपि नात्मा परिणामि त्वादुग्धादिवत्॥ आनंदमयोऽप्यनात्मा जडत्वाद्घटादिवत्॥ कुंडलकटकादिवन्मदीय

त्वेनप्रतीयमानत्वादनात्मत्वमेतेषांस्फुटमेवेति तेभ्योविलक्षणःप्रत्यगात्मा परमात्मै
व सच्चिदानंदैकलक्षणलक्षितत्वादिति ॥१५॥ नन्वात्मनोब्रह्मरूपत्वेन सदासर्वगतत्वा
त्किमितिससर्वत्रनभासतइतितत्राह ॥ सदेति ॥ आत्मासर्वगतोऽपिसर्वत्रव्याप्यस्थितोऽ
पि न सर्वत्रावभासते। अस्तिभातिप्रियरूपेणसदासर्वत्र घटपटादिषुभासमानत्वेऽप्यनु
भवितृत्वलक्षणविशेषरूपेणबुद्धावेवावभासेत तस्याःसत्वगुणकार्यत्वेनस्वच्छत्वात् ॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ॥ बुद्धावेवावभासेत स्वच्छे
षु प्रतिबिंबवत् ॥१६॥ देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणं ॥ तद्वृ
त्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥१७॥

एतदेव दृष्टांतेनस्पष्टयति ॥

स्वच्छेषुप्रतिबिंबवदिति ॥ यथाशरीरादिवस्तूनांछायाप्रतिभासस्यसूर्यादीनामातपस्यच
सामान्यतः सर्वत्रप्रतीयमानत्वेऽपितेषांविशेषाकारप्रतिबिंबंतुजलदर्पणादिस्वच्छेष्वेव
दृश्यते नत्वन्यत्र तद्वदित्यर्थः ॥१६॥ अधुनादेहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानस्याप्यात्मनस्त
द्वैलक्षण्यंराजदृष्टांतेनदर्शयति ॥ देहेति ॥ देहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानमात्मानंदेहेंद्रिय
मनोबुद्धिप्रकृतिभ्योजडपरिणामीदृश्येभ्योविलक्षणंचैतन्यापरिणाम्यदृश्यरूपं तेषां

देहादीनांया वृत्तयः बाल्याद्यवस्थादेहवृत्तयः रूपरसादिविषयाकाराश्चक्षुरादींद्रियवृत्तयः संकल्पविकल्पात्मिकामनोवृत्तयः अध्यवसायलक्षणाबुद्धिवृत्तयः आकाशाद्याकारपरिणामरूपाः प्रकृतिवृत्तयस्तासांसाक्षिणंचविद्याज्जानीयात् ॥ यथाराजासदसि सभ्यान्सर्वान्साक्षितयापश्यन् तेजस्वित्वादिना विलक्षणएवावबुध्यते तद्वदित्यर्थः॥१७

नन्वात्मनःसाक्षित्वेनयज्ज्ञानंतन्नोपपद्यते संघातेव्यापारवत्तया प्रतीतेरित्याशंक्य

व्यापृतेष्विंद्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनां ॥
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥१८॥

तत्रव्यापारवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वान्नैवमितिसदृष्टांतमाह ॥व्यापृतेष्विति॥चक्षुरादींद्रियेषुस्वस्वविषयेव्यापारवत्सुसत्सु अविवेकिनांगुरुशास्त्राद्युपदेशरहितानामात्माव्यापारीवदृश्यते नतुतत्त्वदृशां यथाऽभ्रेषुमेघखंडेषुवायुनाधावत्सुलौकिकैः शशीधावतीवदृश्यते नतुचंद्रोवस्तुतोधावति॥तद्वदात्माऽपिवस्तुतो न व्यापारवानित्यर्थः ॥१८॥

ननु देहेंद्रियादीनामेवचेद्व्यापारवत्वं तद्वत्वेनतेषांतर्हिचेतनत्वादात्मत्वं स्यादित्याशं क्यात्मचैतन्येनैवतेषांव्यापारवत्वं नतुस्वत इतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मचैतन्यमिति ॥ आ त्मनोयच्चैतन्यंस्वरूपभूतं तदाश्रित्यदेहेंद्रियादयःस्वकीयार्थेषुवर्तन्ते यथा लौकिका ज नाःसूर्यस्यालोकंप्रकाशमाश्रित्य स्वस्वव्यापारे प्रवर्तंते तद्वत्तस्मा देहेंद्रियादिषुस्वयंचेतन त्वाभावादात्मत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥१९॥ नन्वात्मन एवचैतन्यरूपत्वमस्तु परंत्वहंजातो

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेंद्रियमनोधियः ॥ स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सू र्यालोकं यथा जनाः ॥१९॥ देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ॥ अध्यस्यंत्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥२०॥

ऽहं मृतोऽहं कुमारोऽहं यु वा स्थविरश्च काणोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि शृणोमि वच्मीत्याद्यनवरतमनुभूयमानत्वाज्जन्मा दिमत्वमपि स्यादित्याशंक्य देहेंद्रियादिधर्माणांतेषामविवेकेनात्मन्यारोपितत्वान्नतद्धर्म त्वमिति सदृष्टांतमाह ॥ देहेंद्रियादिगुणानिति ॥ देहस्येंद्रियाणिचतेषांगुणान्जन्मादिका णत्वादिधर्मान् गमनवचनादिकर्माणि चामलेऽज्ञानतत्कार्यमलरहिते सच्चिदात्मनि मूढा अविवेकेनारोपयंति ॥ यथानीरूपेगगने नीलतामालिन्यादिनानं चाविवेकेनाध्यस्यंति

तद्वत्ता वस्तुतस्तेआत्मधर्मानसंति किंतुदेहादीनामेवेत्यर्थः ॥२०॥ननुदेहेंद्रियादीनांध र्मा जन्माद्य आत्मनिमाभवंतु परंत्वहं कर्ताहं भोक्ता पुण्यवान् पापश्च सुखी दुःखी चास्मीतिसततंप्रतीतेर्वैशेषिकाभिमतः कर्तृभोक्त्रादिरूपएवात्मा स्यादित्याशंक्य कर्तृ त्वादीनामंतःकरणधर्मत्वेन तत्तादात्म्याध्यासपूर्वकएवतेषामारोपइतिसदृष्टांतमाह ॥ अज्ञानादिति ॥ मानसोपाधिस्तस्यैवकर्तृत्वादयोधर्मास्त्वाज्ञानादात्मतत्त्वाच्छादिकावि-

अज्ञानान्मानसोपाधिः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ॥ कल्प्यंतेऽम्बुगते चंद्रे चलनादि यथांऽभसः ॥२१॥ रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ॥ सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥२२॥

द्याता सच्चिदानंदरू पआत्मनिकल्प्यन्ते वैशेषिकादिभिर्मिथ्यैवाध्यस्यंते ॥ यथांऽभसोजलस्य चलनादितरलत्व मलिनत्वाधोदेशस्थत्वान्यंबुगते जलप्रतिफलिते चंद्रमस्यविवेकिनोमिथ्यैवारोपयन्ति तद्व दात्मनीत्यर्थः ॥२१॥ अंतःकरणधर्माएव रागेच्छादयआत्मनिकल्पिताइत्येतदेवान्वयव्य तिरेकयुक्तिप्रदर्शनेनद्रढयति ॥ रागेच्छासुखदुःखादीनि ॥ रागोविशेषाभिलाषः इच्छा सामान्याभिलाषः सुखंसर्वेषामनुकूलवेदनीयश्चित्तविकारः दुःखंप्रतिकूलवेदनीयश्चि

त्तविकारस्तान्येतानि आदौयस्य कर्तृत्वादेस्तत्सर्वंजाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्धौ सत्यांप्रवर्तते सुषु
प्तौतस्याबुद्धेर्नाशेस्वकारणज्ञानलयेतद्रागादिकंनास्ति तस्माद्बुद्धेरेवरागादिधर्मजातम
स्ति नत्वात्मनइत्यर्थः ॥२२॥ ननुयद्यात्मा रागेच्छादिस्वभावो नास्ति तर्ह्यसौ कीदृक्स्व
भावइतिचेत्तत्स्वभावंदृष्टांतत्रयेण दर्शयति ॥प्रकाशइति॥ अर्कस्य सूर्यस्य प्रकाशो यथा
स्वभावः स्वरूपं तोयस्य जलस्य शैत्यंशीतलतायथास्वभावः अग्नेरुष्णतायथास्वभाव

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ॥स्वभावः सच्चिदानंद-
नित्यनिर्मलतात्मनः ॥२३॥आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरितिद्वयं ॥
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥२४॥

स्तथाऽऽत्मनःसच्चिदानंदनि
त्यनिर्मलतास्वभावः संश्च चिच्चानंदश्च नित्यश्च निर्मलश्च तेषांभावस्तत्ता तत्स्वरूपइत्यर्थः
॥२३॥ नन्वहं जानाम्यहं सुखीति ज्ञानसुखाद्याश्रयतयाऽऽत्मनः प्रतीतेः कथंनिर्विकार
सच्चिदानंदरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आत्मनइति ॥ प्रत्यगात्मनोयः सच्चिदंशः अंशइवांश
स्तत्सहृत्तिष्वात्माभासः बुद्धेर्वृत्तिश्च ज्ञानानंदांशावच्छेदिकेत्येत द्वयमविवेकेन संयोज्या
संगस्यात्मनः केनापि संबंधस्याभावात् तथाऽप्यज्ञानवशान्मिथस्तादात्म्यंप्रतिविभा-

त्याहं जानाम्यहं सुखीत्यादिप्रत्ययः प्रवर्तते ऽतः ज्ञानसुखाद्याकारवृत्तिरूपेण परिण-
ता या बुद्धिस्तस्याएवतत्तदाकारज्ञानसुखाद्याश्रयत्वं नत्वात्मनस्तस्य तदाश्रयतया-
भानंतु बुद्धितादात्म्यादिति वस्तुतोनिर्विकारस्तच्चिदानंदरूपएवात्मेतिभावः ॥ २४ ॥
एतदेवविशदयति ॥ आत्मनइति ॥ जातु कदाचिदप्यात्मनो विक्रियाविकारोनास्ति ॥ निर्गु
णंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्य

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ॥
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्त्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

ते इतिस्मृतेश्च बुद्धेस्तुकदाचिद्बोधोबोधशंकैव नास्ति प्रकृतिकार्यत्वेनजडत्वात् तथाऽपि
जीवोऽतःकरणावच्छिन्नचेतनः सर्वंजडचेतनात्मकमलमत्यंताभेदेनज्ञात्वा मिथ्याभि-
मत्याहं कर्त्ताहं द्रष्टेतिमुह्यतिभ्रान्तोभवति ननुविविक्त आत्मनिस्वल्पोऽपिविकार
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसच्चिदानंदायनमः ॥ ॥

अधुनाऽऽत्मन्यन्यथाज्ञानस्यफलंदर्शयंस्तत्त्वज्ञानस्यापिफलंदर्शयति ॥ रज्जुसर्पवदिति ॥ यथामहांधकारेविकाररहितरज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणंकृत्वा भयंप्राप्नोतिपुमान् एव मात्माप्यात्मानंजीवंसद्वितीयंपरिच्छिन्नंसंसारिणंज्ञात्वामिथ्यैव निश्चित्य भयंनानाविध सांसारिकपीडानिमित्तंवहेत्प्राप्नुयात् ॥ द्वितीयाद्वै भयंभवति उदरमंतरंकुरुतेऽथत स्यभयंभवति नचेदिहावेदीन्महती विनष्टिरित्यादिश्रुतेः ॥ ईषदप्यंतरंकृत्वारौरवंनरकं

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ॥
नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥२६॥

व्रजेदित्यादिस्मृतेश्च चेद्यदि नाहं जीवोऽखंडाद्वितीयसच्चिदानंदरूपपरमात्माहमिति तं त्वमस्यादिमहावाक्यैरात्मा ज्ञातो ज्ञानविषयोजातस्तदा निर्भयोभवेत् ॥ ज्ञात्वादेवंसर्वपा शापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः इहचेदवेदीदथसत्यमस्ति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवास्तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुतेः ज्ञात्वामांशांतिमृच्छतीत्यादिस्मृतेश्च ॥२६॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथात्मा स्वकीयप्रकाशेनबुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तैर्नप्रकाश्यतइति स्वप्रकाशाद्वितीयत्वमा त्मनइतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मेति ॥ आत्माबुद्ध्यादीनिबुद्धिमनश्चित्तानि चक्षुरादींद्रिया णिच भासयतिप्रकाशयति ॥ ननुप्रतिसंघातबुद्ध्यादीनांप्रतिसंघातमेकैकआत्माप्रकाश कःउत सर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीनामेकएवात्माप्रकाशकः नाद्यः एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एक एवहि भूतात्मा भूते भूतेव्यवस्थितः एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढ इत्यादिश्रुतिविरोधादद्वैतव्या घाताच्च ॥ द्वितीयेतुश्रुतिविरोधाभावेऽपिदेवदत्तसुखदुःखादीन् यज्ञदत्तोऽनुभवेत् य

आत्माऽवभासयत्येको बुद्ध्यादीनींद्रियाणिच ॥
दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नावभास्यते ॥२७॥

ज्ञदत्तस्यतान्देवदत्तः ॥ उभयथात्मन एकत्वादित्याशंक्यात्मानंविशिनष्टि ॥ एकइति ॥ प्रति संघातमेकोऽद्वितीयएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन्प्रकाशयति यथाएकएवदीपो घटा दिवस्तुजातं ॥ अयंभावः यथायद्यपिएकएवदीपस्य सूर्यस्यवाप्रकाशस्तथाऽपियोघ- टाकारतयाघटंव्याप्य स्थितःसघटमेवप्रकाशयति ननुपरं यश्चपटाकारतयापटावच्छि न्नः सपटमेव नघटमपि ॥ यथावासर्वावकाशप्रदएकएवमहाकाशः परंतुसएवघटाव १०

च्छिन्नोयद्वस्तुधारयति तत्कुशूलावच्छिन्नेनगगनेन नध्रियते यत्कुशूलावच्छिन्नोधारयति तद्दूरावच्छिन्नेननध्रियते ॥ तथासर्वसंघातेष्वेकएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तत्तदवच्छिन्नएवतान्प्रकाशयति ॥ अतोनदेवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परंसुखदुःखाद्यनुभवः ॥ उपाध्यविवक्षायांतुसूर्यादिवत्सर्वान्सपरमात्मैवप्रकाशयतीति ॥ यथान्यदीपस्तैर्घटादिभिर्नावभास्यतेप्रकाश्यते तद्वत्स्वात्मात्वेषांबुद्ध्यादीनामधिष्ठानभूत आत्माऽपिजडैस्तैर्बुद्धींद्रियादिभिर्नप्रकाश्यतेभास्यैर्भासकभासनायोगादित्यर्थः२७

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ॥ न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥२८॥

नन्वात्मा बुद्ध्यादिभिर्यदि नावभास्यते तर्हि तस्यभानं केन स्वेनैवचेत्तदाऽऽत्माश्रयः ज्ञानांतरेणचेत्तदा ज्ञानानवस्थेत्याशंक्य स्वप्रकाशत्वात्स्वेनैव स्वस्यस्फुरणमितिसदृष्टांतमाह ॥ स्वबोधइति ॥ स्वस्यात्मनोबोधेस्फुरणेऽन्यज्ञानाकांक्षानास्ति आत्मनोबोधरूपतया ज्ञानरूपत्वात् ॥ यथादीपस्यस्वप्रकाशनेदीपांतरापेक्षानास्ति तद्वत्स्वात्मा स्वयमेवप्रकाशते ॥ नहिलोकेदीपस्यस्वप्रकाशनेआत्माश्रयइतिभावः ॥२८॥ ॥७॥ ॥७॥

ननु यद्यात्मनः स्वतएवस्फुरणं तर्हि यत्नत एवसर्वे मुक्ताः स्युरात्मज्ञानस्यसदाविद्यमानत्वादित्याशंक्यात्मचैतन्यरूपं सामान्यज्ञानं नमुक्तिसाधनमपितु महावाक्यजन्यं यद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदेवमुक्तिसाधनमिति तदेवसंपादयेदित्याह ॥ निषिध्येति ॥ अथात आदेशोनेतिनेतीत्यतन्निरसनवेदवाक्यैर्निखिलोपाधीन्समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मरूपान् निषिध्यानात्मत्वेनपरित्यज्य संबंधत्रयसहितैस्तत्वमसि अयमात्माब्रह्म प्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मीति महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यंविद्यात् जानीयात् ॥ इदमेवमुक्ति-

निषिध्य निखिलोपाधीन्नेतिनेतीतिवाक्यतः ॥
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥२९॥

साधनंतत्वज्ञानमित्यर्थः ॥ संबंधत्रयंतु ॥ सामानाधिकरण्यंच विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणभावश्चेति ॥ तत्रभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांपदानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यम् यथा सोयंदेवदत्तइत्यत्र सइत्यस्यतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यायमित्यस्यैतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यचैकस्मिन्देवदत्तव्यक्तिमात्रेप्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ एवंतत्वमसीतिवाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरो

क्षत्वादि विशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्य चैकस्मिंश्चैतन्ये तात्पर्यसंबंधः॥ विशेष-
णविशेष्यताच यथा सोयंदेवदत्त इत्यत्रैव सः कः अयं अयंकः स इति परस्परंभे
दव्यावर्तकतया विशेषण विशेष्यभावः॥ एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्पदार्थपरोक्ष-
त्वादिविशिष्ट चैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्य भेद
व्यावर्तक तया विशेषण विशेष्यभावः॥ लक्ष्यलक्षण भावश्च यथातत्रैवसोयंशब्द
योर्विशिष्टयोः सोयंशब्दार्थयोर्वालक्षणत्वंव्यक्तिमात्रस्यचलक्ष्यत्वं॥ एवंतत्त्वमसी
तिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धपरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेना विरुद्धाखं
डचैतन्येनसहलक्ष्यलक्षणभावः संबंध इति॥ नन्वेवमपिलक्षणां विना महावाक्यैः
सविशेषणयोर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यज्ञानंनसंभवति। तत्कथमुच्यते। तैस्तयो
रैक्यंविद्यादितिचेत्तर्ह्यत्रका लक्षणा जहल्लक्षणावाऽजहल्लक्षणा वा जहदजहल्ल-
क्षणा वा॥ नाद्या यथागंगायांघोषइत्यत्र वाच्यार्थप्रवाहमशेषतःपरित्यज्य त
त्संबंधिन्यर्थांतरतीरेवृत्तिस्संभवति। तद्वदिह जडाजडासंभेदात्मकस्याशेषवाच्या
र्थस्यपरित्यागे तत्संबंधिनःपदार्थांतरस्यान्यस्यलक्षणीयस्याभावेन जहल्लक्षणा
यास्तस्या असंसरणात्॥ नापिद्वितीया यथाश्वेतोधावतीत्यत्रगुणवाचिनाश्वेत

शब्देनतदाश्रयद्रव्यंस्ववाच्यार्थगुणापरित्यागेनलक्ष्यते तथैवेहस्ववाच्यार्थापरित्यागे न तत्संबंधिनिवृत्तिरित्येवंलक्षणायास्तस्याअजहत्स्वार्थायाअपिविरोधस्यतादवस्थ्येनासंभवात् ॥ तृतीया जहदजहल्लक्षणातु यद्यपि सोयंदेवदत्तइत्यत्र यथातत्तदेशकालवैशिष्ट्यांशपरित्यागेनोभयावस्थानुगतमखंडं देवदत्तस्वरूपं लक्ष्यते तद्वदत्राप्युभयोः पदार्थयोः समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मस्थूलरूपवाक्यार्थविरोध्यंशपरित्यागेन सर्वानुगतंचिन्मात्रंलक्षणयासमादायाखंडवाक्यार्थो बोध्यते इति संभवति ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरं ॥ एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥३०॥

तथाऽप्यत्र तु साऽप्याचार्येण नाद्रियते । वाक्यार्थविरोधिनिखिलोपाधीनांनेतिनेतीतिवेदवाक्यैरेवनिषेधंविधाय तदनुविविक्तयोरेवतत्त्वंपदार्थयोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरभेदस्योपदेशात् ॥ यत्त्वत्रटीकाकारेणलक्षणयामहावाक्यैरैक्यंविद्यादित्युक्तं तत्त्वापाततइतिध्येयम् ॥२९॥ नन्वत्तन्निरसनाभावे काक्षतिरित्याशंक्यातन्निरसनाभावेऽखंडात्मा ज्ञातुमशक्यः । यथाना रोपितस्यसर्पस्यापाकरणाभावे तदधिष्ठानरूपरज्जुज्ञानंनोत्पद्यते तद्वच्छरीराद्य-

नात्मनिरसनाभावेसच्चिदानंदरूपात्मा ज्ञातुंनशक्यते इत्याशयेनाह ॥ आविद्यक मिति ॥ देहेंद्रियादिसर्वं दृश्यंयतोऽविद्याकल्पितमतोबुद्बुदवत्क्षरंविनाशि तस्मादेतत्सर्वंनिरस्येतिशेषः । एतस्माद्विलक्षणंसच्चिदानंदरूपंनिर्मलमविद्यातत्कार्यरहितंब्रह्माहमस्मीतिविद्यात् येनकृतकृत्योभवेदित्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवता यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडवेति ॥३०॥ इदानींमहावाक्यजन्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यदृढीकर्तुंस्वस्मिन्नेवतत्त्वज्ञानमननप्रकारमाह ॥ देहान्यत्वादितिषड्भिः ॥ स्थूलशरीरधर्मा जन्म

देहान्यत्वान्न मे जन्म जराकार्श्यलयादयः ॥
शब्दादिविषयैः संगो निरिंद्रियतया न च ॥३१॥

जराकार्श्यलयादयः मेमम नसंति नित्याजरामरापरिणामित्वेन देहभिन्नत्वात् ॥ ममशब्दादिविषयैः सहसंगोनच निरिंद्रियतयाऽइंद्रियेभ्योनिर्गतत्वाद्भिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भौतिकानामिंद्रियाणां भौतिकैर्विषयैः सहसंबंधोऽस्तु ममतुनित्यत्वेनासंगत्वेनच केनापिवास्तवसंबंधोनास्ति ॥ असंगोह्ययं पुरुष इतिश्रुतेरितिभावः ॥३१॥ ॥श्रीसच्चिदानंदायनमः॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

मनोधर्मानप्यात्मनिनिषेधति ॥ आमनस्त्वादिति ॥ दुःखंच रागश्च द्वेषश्च भयंच तान्यादौयेषांकामसंकल्पविचिकित्साश्रद्धादीनांतेमनोधर्मामेमम नसंति अमनस्त्वान्मनोभिन्नत्वात् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति ॥ देहान्यत्वादित्यादिसार्द्धश्लोकोक्तदेहादीनां जन्मादिधर्मनिषेधस्योपलक्षणत्वात् क्षुत्पिपासादयःप्राणधर्माअपिमयिनसंतीतिबोध्यम् । आत्मनोदेहेंद्रियादिभिन्नत्वेश्रुतिमपिप्रमाणयति ॥ अप्राणइत्यादिसार्द्धेन । हियस्मान्मुख्यामुख्यप्राणभिन्नोऽहं तस्मात्क्षुत्पिपासाकाणत्वबधिरत्वादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ यस्मान्मनोभिन्नोऽहं तस्माद्रागद्वेषादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ शुभ्रइतिमलिनरूपस्थूलदेहभिन्नत्वेन जन्ममरणादीनामात्मनिनिषेधः ॥ स्वकार्यवर्गात्परतोऽक्षराद्व्यक्तात्परइत्यनेनमूढत्वादयोऽज्ञानधर्मामयिनसंतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतःपरः ॥ ३२ ॥

॥ छ ॥ ॥

जन्यत्वेनानित्यत्वादनात्मत्वं प्राणादीनां साधयति ॥ एतस्मादिति ॥ प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः सकाशात् प्राणः क्रियाशक्तिः मनोऽन्तःकरणं ज्ञानशक्तिः सर्वेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि ॥ चशब्दाद्देहादिकमपि खं नभः वायुर्नभस्वान् ज्योतिरग्निः आपो जलानि पृथ्वी भूमिः विश्वस्य सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य प्राणिजातस्य धारिणी स्येतत्सर्वं मनाद्यविद्यया जायत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्गुण इति ॥ प्रकृतितद्विकारबुद्धिभिन्न

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिराप
श्च पृथ्वी विश्वस्य धारणी ॥ ३३ ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नि-
र्विकल्पो निरंजनः ॥ निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः २४

त्वात्सत्वादिगुणै रागेच्छादिगुणैश्च शून्योऽहमस्मीति संबंधस्तदुक्तमत्रैव ॥ रागेच्छासुख दुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तते सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मन इति ॥ निष्क्रियः देहेंद्रियादिक्रियारहितोऽहं देहेंद्रियादिभिन्नत्वात् ॥ अहं करोमीत्यादिप्रतीतिस्तु देहेंद्रियादिष्वात्मनस्तादात्म्याध्यासात् ॥ नित्योऽहं सर्वदैव चैतन्यैकरूपतया प्रमीयमानत्वात् ॥ निर्विकल्पः संकल्पविकल्पात्मकमनोभिन्नत्वात् ॥ निरंजनः मायातत्कार्यमलशून्य

त्वात् ॥ अतएवनिर्विकारः विकृतानांमायातत्कार्याणांकल्पितत्वेनतेषामधिष्ठानत्वाच्च ॥ निराकारः आकाशवत्स्वतंत्रत्वेसतिनिरवयत्वात् ॥ नित्यमुक्तः मोहादिबंधानांमयि कल्पितत्वेनवस्तुतोऽसंगत्वात् ॥ निर्मलः तमस्तत्कार्यमलरहितत्वात् ॥ ३४ ॥ नन्वेवंभूतेऽपित्वयिपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ अहमिति ॥ सर्वदृश्यजातंबहिरंतर्व्याप्य यथाकाशःस्थितस्तथाऽहमपिप्रत्यक्चैतन्यरूपेणास्तिभातिप्रियरूपेणाच सर्वबहिरंतर्गतोऽस्मि ॥ तर्हिसर्वस्यविनाशेतवापिविनाशोभवेदिति तत्राह ॥ अच्युत इति ॥ सर्व

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरंतर्गतोऽच्युतः ॥ सदा सर्वसमः शुद्धो
निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३५॥

स्यकल्पितत्वेनविनाशेऽपिममविनाशोनास्ति अधिष्ठानरूपत्वात् ॥ ननुतवाधिष्ठानरूपत्वेनविनाशाभावेऽप्यंतःकरणादेः सत्ताचैतन्योभयप्रदत्वेन घटादेश्चसत्तामात्रप्रदत्वेनवैषम्यंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ सदासर्वसम इति ॥ अंतःकरणादीनांघटादेश्चसत्वतमः कार्यत्वेन वैषम्यतया वैषम्यप्रतीतिरस्तु नत्वात्मनिवैषम्यमित्यर्थः ॥ अतएवशुद्धः पुण्यापुण्यसंबंधरहितः ॥ निःसंगः केनापि वास्तवसंबंधशून्यः ॥ अतएवनिर्मलःसंशयादिमलरहितः ॥ अतएवाचलःपरिपूर्णसच्चिदानंदस्य स्वरूपाच्चलितुमयोग्य इत्यर्थः ॥ ३५॥

तदेवं प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य यादृशंलक्ष्यस्वरूपंवर्णितं तादृशमेवतत्पदार्थस्य ब्रह्मणोलक्ष्यस्वरूपंवर्णयंस्तस्यस्वस्मिन्नभेदमप्यनुसंदधाति ॥ नित्येति ॥ नित्यं-त्रिकालाबाध्यं शुद्धंअविद्यादिमलरहितं विमुक्तंसंसारवर्जितं एकंसजातीयभेदशून्यं अखंडंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं आनंदंसुखरूपं अद्वयंविजातीयस्वगतभेदशून्यं एवंविधंयत्परंब्रह्म ॥ सत्यंज्ञानमनन्तम्ब्रह्मेतिश्रुत्याप्रतिपादितं तदेवाहम-

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखंडानंदमद्वयं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्परं
ब्रह्माहमेव तत् ॥३६॥ एवं निरंतरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति वासना
॥हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥३७॥

स्मीत्यर्थः ॥३६॥ एवं चिरकालाभ्यस्तमननेनदृढीभूतंब्रह्मात्मैक्यज्ञानमविद्यातत्कार्यंसर्वंनिहंतीत्याह ॥ एवमिति ॥ एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेण निरंतरंदीर्घकालसत्कारपूर्वकंमननंकृत्वा जाताया ब्रह्मैवाहमस्मीतिवासना देहात्मज्ञानवद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यदृढता साऽविद्यातत्कृतचित्तविक्षेपांश्चहरतिनिःशेषेणनाशयति ॥ अत्रदृष्टांतो यथारसायनमौषधंसम्यक्सेवितंसत् रोगान्निःशेषेणनाशयति तद्वदिति ॥३७॥ ॥

अधुना ब्रह्मात्मैक्यभावनायां साधनान्याह विविक्तदेशइति ॥ जनसंबंधवर्जितदेशे आसीनः सुखमुपविष्टः विरागःशब्दादिविषये विगताइच्छायस्यातएवविशेषेणजितानींद्रियाणि येनसोऽनन्यधीः ब्रह्मात्मन्येवतत्पराधीर्यस्य तथाभूतःसन्ननंतंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यंतंवेदशास्त्रप्रसिद्धमात्मानं ॥ यच्चाप्नोतियदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयत इतिनिरुक्तं ॥ एकंसर्ववासुदेवोऽ

विविक्तदेशआसीनो विरागो विजितेंद्रियः ॥ भावयेदेकमात्मानं त
मनंतमनन्यधीः ॥३८॥ आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सु
धीः ॥ भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥३९॥ ॥

हंचेतिभावयेत्चिंतयेत् ॥ येनब्रह्मात्मैक्यनिश्चयःस्यादित्यर्थः ॥३८॥ ननु दृश्यप्रपंचेजाग्रति कथमेकत्वभावनासंभवेदिति तत्राह ॥ आत्मनीति ॥ सुधीःशुद्धांतःकरणोऽधिकारी धियाविवेकवत्याबुद्ध्यासर्वदृश्यंप्रविलाप्य ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं पृथिव्यप्सुपयोवन्हौ वन्हिर्वायौनभस्यसौ नभश्चाव्याकृतेतच्चशुद्धेशुद्धोऽस्म्यहंहरिरिति ॥ न्यायघटित

श्रुतिस्मृतिप्रतिपत्तिपूर्वकंप्रकर्षेणात्यंताभावंकृत्वासदाएकमखंडैकरसमात्मानंभावयेत् ॥ अत्र दृष्टांतः ॥ निर्मलाकाशवदिति ॥ यथाशरत्काले धूलिमेघाद्युपाध्यभावे स्वच्छएवाकाशोभवति तद्वदात्मानंस्वच्छैकरसंभावयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नन्वखिलं दृश्यंविहाय विद्वान्समाधौकेनरूपेणावतिष्ठत इतिचेत्तत्राह ॥ नामेति ॥ परमार्थतत्त्वमात्मानंविद्वान् नामरूपेआदीयस्यजातिव्यक्त्यादेस्तत्सर्वंविहायपरमार्थभूताधिष्ठान

नामरूपादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ॥ परिपूर्णचिदानंदस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ॥
परानंदैकरूपत्वात् दीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४१ ॥

ज्ञानेनबाधित्वा परिपूर्णचिदानंदस्वरूपंयदात्मतत्त्वं तेनस्वकीयपरमार्थरूपेणावतिष्ठते निवातदीपवन्नेंगते ॥ तदुक्तंभगवता ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता योगिनोयतचित्तस्य युंजतो योगमात्मन इति ॥ ४० ॥ ननु पृथिव्यादिदृश्यस्यलयेऽपिसमाधौज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदरूपत्रिपुटीप्रपंचलक्षणपवनस्यविद्यमानत्वात् कथंनिवातदीपवत्स्वयमेवावतिष्ठते इतिचेत्तत्राह ॥ ज्ञातृज्ञानेति ॥ सविकल्पसमाधिसमयेज्ञात्रादित्रिपुटीभेदःप्रती

यमानोऽपिनिर्विकल्पसमाधिसमये परमात्मनि न विद्यते तस्य तदा परानंदैकरूपत्वा
न् ॥ ततस्तस्मात्स्वयमेव दीप्यते प्रकाशत इत्यर्थः ॥५१॥ एवं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानायात्म-
ध्यानादिप्रयत्नं कुर्वतः प्रत्यक्षफलमाह ॥ एवमिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मांतःकर
णमेवारणिरधःकाष्टं प्रणवमेवोत्तरारणिस्तयोः प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति पतंजलि
नोक्तध्यानमेव मथनं तस्मिन्सर्वदा दीर्घकालनिरंतरसत्कारपूर्वकं कृते सति तत्रोदिता

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सर्वदा कृते ॥ उदितावगतिर्ज्वाला स-
र्वाज्ञानेंधनं दहेत् ॥५२॥ अरुणेनेव बोधेन पूर्वं संतमसे हृते ॥
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥५३॥

याऽवगतिरहं ब्रह्मास्मी
तिज्ञानलक्षणा ज्वाला सा सर्वमज्ञानतत्कार्यलक्षणमिंधनं तद्दहेत् भस्मसात्करोती-
त्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं ॥ ज्ञाननिर्मथनाभ्यास
त्पाशं दहति पंडित इति ॥ ५२॥ अवगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेंधनं दहेदित्येतदेव दृष्टांते
न विवृण्वन् निरावरणस्यात्मनः प्रकाशमानत्वमपि सदृष्टांतमाह ॥ अरुणेनेवेति
॥ यथाऽरुणोदयप्रकाशेनादौ निबिडं तमो ह्रियते तद्वदहं ब्रह्मास्मि . . . . .

गज्ञानलक्षणेतमसि हतेसति ततोंऽशुमान् सूर्य इवात्मा स्वयमेवाविर्भवेन्निरावर
णतयाप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन
स्तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति ॥ ४३ ॥ ननु ॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति
श्रुतिप्रमाणेनात्मनः सततं प्राप्तत्वात्कथमज्ञाननाशे सति प्राप्नुयादित्युच्यत इत्याशं-
क्याविद्ययैवाप्राप्तवत्तन्नाशे प्राप्तवद्भवतीति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मास्त्विति ॥ तत्त्वज्ञ

आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया ॥ तन्नाशे प्राप्तवद्भाति
स्वकंठाभरणं यथा ॥ ४४ ॥ स्थाणौ पुरुषवद्भ्रांत्या कृता ब्रह्मणि
जीवता ॥ जीवस्य तात्त्विके रूपे तस्मिन् दृष्टे निवर्तते ॥ ४५ ॥

दृष्ट्याऽऽत्मा सततं निरंतरं यथा स्यात्तथा प्राप्तोऽप्यज्ञानिनस्त्वविद्ययाऽनाद्यज्ञानेनाप्रा
प्तवद्भासते श्रीगुरुकृपया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यज्ञानेन तस्या अविद्याया ना
शे प्राप्तवद्भाति ॥ यथा कस्यचित्पुरुषस्य स्वकंठे प्राप्तमेव कण्ठाभरणमज्ञानेनाप्राप्त-
वत् तन्नाशे प्राप्तवद्भवति तद्वदात्माऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु ॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र
ह्मेति श्रुत्या ब्रह्मण एव नित्यप्राप्तत्वमुक्तं न तु जीवात्मन इत्याशंक्या विद्याकृतत्वा-

त्यैव परमात्मनो जीवत्वं न तु वस्तुत इति सदृष्टांतमाह ॥ स्थाणाविति ॥ यथांधकारावृत्ते स्थाणौ भ्रांत्या पुरुषोऽयमिति मिथ्याप्रत्ययं करोति तद्वदनाद्यविद्याकृत भ्रांत्या ब्रह्मणि कर्तृत्व भोक्तृत्वादिलक्षणा जीवता कृता ॥ जीवस्य तात्विकं रूपं साक्षादपरोक्षं ब्रह्म ९ स्मिन्दृष्टे तत्त्वमस्यादि महावाक्येन साक्षात्कृते सति निवर्तते स्थाणौ दृष्टे कल्पित पुरुष इव जीवताऽपि विनश्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननु विदुषामप्यहं ममेत्यादि प्रत्यये जाग्रति

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ॥
अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४६ ॥

कथं सा निवर्तते इत्याशंक्याहं ममेत्याद्यज्ञानकार्यमपि तत्त्वज्ञानं बाधत इति सदृष्टांतमाह ॥ तत्त्वेति ॥ जीवस्य यत्तत्त्वस्वरूपं सच्चिदानंदात्मकं लक्ष्यं तस्यानुभवादुत्पन्नं यत्तत्त्वमस्यादि महावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदंजसा झटित्येवाहं ममेति चाज्ञानमज्ञानकार्यं बाधते ॥ भानुदर्शनं यथा दिग्भ्रमादि ॥ आदिना स्थाण्वादौ पुरुषादि भ्रांतिं बाधते तद्वदित्यर्थः ॥ विदुषामहं ममेत्यादि प्रत्ययस्तु बाधितानुवृत्त्येति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं निरस्ताज्ञानतत्कार्यस्य विदुषो दृष्टिमनुवदति ॥ सम्यगिति द्वाभ्यां ॥ असंदि
ग्धाविपर्यस्तं ज्ञानं विद्यते यस्य स योगी तेनैव ज्ञानचक्षुषा परिपूर्णाधिष्ठानस्वरूपे
स्वात्मन्येवाखिलं दृश्यं कल्पिततया स्थितमीक्षते पश्यति कल्पितस्याधिष्ठानसत्ताति
रिक्तसत्ताकत्वाभावात्सर्वं दृश्यमेकमद्वितीयमधिष्ठानभूतमात्मानमीक्षते तेनैव
ज्ञानचक्षुषा पश्यतीत्यर्थः ॥४७॥ ननु प्रत्यक्षतयाऽऽत्मभिन्नत्वेन प्रतीयमानं जग

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितं ॥ एकं च सर्व-
मात्मानं ईक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥४७॥ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽ
न्यन्न विद्यते ॥ मृदो यद्वद्घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥४८॥

त् कथमात्मन्यभेदेन पश्यतीत्याशंक्योपादेयस्योपादानानतिरिक्तत्वाद्भूसामानाधि
करण्येन तस्याभेददर्शनमिति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मैवेति ॥ इदं सर्वं जगदात्मैवात्मोपा
देयत्वात् ॥ अतएवात्मनोऽन्यत्पृथक्सत्ताकं न किंचिद्विद्यते ॥ यथा घटशरावादि मृदु
पादानकं मृदः स्वकारणाद्भिन्नं न तद्वद्विद्वान्सर्वं दृश्यजातमात्मानमात्मस्वरूपमीक्ष
ते ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति च

प्रायात् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेश्च ॥ ४८ ॥ एव-
विदुषोवास्तवदृष्टिमुक्ताऽथतस्यजीवन्मुक्त्यवस्थांदर्शयति॥ जीवन्मुक्तइतिचतुर्भिः
॥ तदात्मतत्त्वंविद्वान्जीवन्मुक्तस्तु पूर्वंतत्त्वज्ञानात्प्रागनाद्यविद्याकल्पिता ये देहें
द्रियमनोबुद्ध्यादीनामुपाधीनांगुणा धर्मास्तांस्त्यजेत् विवेकेन दूरीकरोति ॥ सच्चि
दानंदरूपत्वाद्भ्रमरकीटवत्साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् भवति ॥ अत्रायमाशयः ॥ यथाक

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ॥
सच्चिदानंदरूपत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥ ४९ ॥

श्चित्कीटविशेषो भ्रमरकीटविशेषस्यभयतस्तदाकारांचित्तवृत्तिंकुर्वन् पूर्वशरी
रधर्मान्परित्यज्यसएवभवति तथाविद्वांस्तु॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुत्या पू
र्वमपिसच्चिदानंदरूपंब्रह्मैवातः कथंसआत्मनिब्रह्मतांध्यायन् पूर्वोपाधिगुणांस्त्य
क्त्वा ब्रह्मनभवेदिति ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अतएव जीवन्मुक्तस्य श्रीरामचंद्ररूपत्वं रूपकेण वर्णयति ॥ तीर्त्वेति ॥ आत्मन्या रामः स्थितिर्यस्य स योगी मोहार्णवमज्ञानसमुद्रं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानसेतुना तीर्त्वा रागद्वेषादिलक्षणान् रावणादिराक्षसान् शांतिसीताऽपहर्तृन् शुद्धांतःकरणरूपान्हनुपोनिःसृतैर्वैराग्यविचारादिबाणैर्हत्वा विदार्य शांतिलक्षणा या सीता तया युक्तः सन् प्रारब्धशेषेणस्थितायां शरीरलक्षणायोध्यायां स्वस्वरूपस्थिति

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ॥ योगी शांति-
समायुक्त आत्मारामो विराजते ॥५०॥ बाह्यानित्यसुखासक्तिं
हित्वाऽऽत्मसुखनिर्वृतः ॥ घटस्थदीपवत्स्वस्थः अंतरेव प्रका
शते ॥५१॥

लक्षणे स्वराज्येऽभिषिक्तः सन् विशेषेण राजते प्रकाशते इत्यर्थः ॥५०॥ अधुना लक्षणविधया जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह ॥ बाह्येति ॥ चक्षुरादिबाह्येंद्रियविषयसंबंधजन्यमतएवानित्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तिं प्रीतिं हित्वा परित्यज्यात्मनः स्वरूपभूतेन सुखेन निर्वृतः आनंदितः अतएव स्वस्थः स्वरूपभूते स्वमहिम्नि स्थितः सन्नंतः स्वांतःकरणमध्ये एव प्रकाशते चाक्षुषादिवृत्तिद्वारा बाह्यविषयेषु।

स्तृतस्यज्ञानलक्षणतेजसस्तन्निरोधेनमध्येएवनिरुद्धत्वात् ॥ अत्रदृष्टांतमाह ॥ घटस्थदीपवदिति ॥ यथाघटेवर्त्तमानो योदीपःस बाह्यनिवृत्तकिरणः सन्नंतरेयथिशेषतयाप्रकाशते तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तंभगवता ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यतइति ॥ ५१ ॥ किंच उपाधिस्थइति ॥ देहाद्युपाधौ साक्षित्वेनस्थितोऽपि मुनिर्मननशीलस्तत्त्ववित् व्यं ...

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ॥
सर्वत्र मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवच्चरेत् ॥५२॥

यथाकाशोधूल्यादिनानलिप्यते तद्वदुपाधिधर्मैर्नलिप्तोभवति ॥ सर्वत्रपृथिव्यामटन्सर्वज्ञोऽपि स नृलोकेषणारहितत्वात् मूकवत्तिष्ठेत्तिष्ठति ॥ नासक्तः प्रारब्धपनतेषुविषयेष्वासक्तिरहितः सन्वायुवत् यथावायुः सुगंधितस्थलेआसक्तिरहितोगच्छति तद्वच्चरेच्चरतीत्यर्थः ॥५२॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये॥ भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरि
त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यंतस्यविदेहकैवल्यमाह॥ उपाधीति॥ प्रारब्धभोगोपशांतौदेहेंद्रि
यादिरूपोपाधेर्विलयोभवति तद्विलयान्मुनिर्विद्वान् विष्णौव्यापकेपरब्रह्मणिनिर्वि
शेषंविशेषरहितंयथास्यात्तथाविशेत्॥ अत्यंतप्रवेशेदृष्टांतत्रयमाह॥ जलेजलमि
त्यादि॥ यथानद्यः स्पंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय॥ तथाविद्वान्नाम

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः॥
जले जलं वियद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा॥५३॥

रूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमितिश्रुतेर्यथासमुद्रजलेनदीजलंप्रविश-
ति यथावावियत्.घटाद्याकाशोघटाद्युपाधिंविहायमहाकाशे॥ दीपादीनांविशे
षतेजोमहातेजसिच यथैतानिजलादीनिजलादिष्वत्यन्ताभेदेनप्रविशंति तथा
विद्वानपिविदेहकैवल्यावस्थायांनिर्विशेषंविशतीत्यर्थः॥५३॥ ॥
॥श्रीसच्चिदानंदायनमः॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥

विदेहकैवल्यावस्थायांविद्वान् यद्ब्रह्मसंपद्यते तदेवेदानींनिरूपयति ॥ यल्लाभादित्य
एभिः॥ यस्यब्रह्मणोलाभात्प्राप्तेरपरोद्वितीयोलाभोनास्ति तस्यपरमपुरुषार्थत्वे
नसर्वलाभानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ यस्यब्रह्मणः स्वरूपभूतसुखादपरंसुखंनविद्यते
तस्यनिरतिशयसुखत्वेन क्षुद्रानंदानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभू
तानिमात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः यस्यब्रह्मणः साक्षात्कारलक्षणात् ज्ञानादपरंज्ञा

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखं ॥ यज्ज्ञानान्नापरं
ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५४॥ यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न
पुनर्भवः ॥ यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५५॥

नंनास्ति ॥ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुत्यापरमपुरुषार्थहेतुत्वेनातिश्रेष्ठत्वात् ॥ तत्ता
दृशंब्रह्मयेनरूपेणविदेहकैवल्यावस्थायांविद्वांस्तिष्ठतीत्यवधारयेत् निश्चित्यजा-
नीयादित्यर्थः ॥५४॥ यद्दृष्ट्वेति ॥ यद्ब्रह्मदृष्ट्वासाक्षात्कृत्यापरंदृश्यंद्रष्टव्यंना-
स्ति अधिष्ठानभूतस्यतस्यसाक्षात्कृतत्वेकल्पितस्यसर्वस्यसाक्षात्कृतत्वात् ॥ ये
नाविज्ञातंविज्ञातमितिश्रुतेः॥ यद्ब्रह्मभूत्वायदैक्यंगत्वापुनर्भवोरूपांतरेणजन्मन

भवति ॥ यद्गत्वाननिवर्तंते तद्धामपरमंममेति भगवदुक्तेः ॥ यद्ब्रह्मसामान्यतः सर्वो
पादानत्वेन ज्ञात्वाऽपरंज्ञेयंज्ञातव्यंनास्ति कार्यस्यकारणातिरिक्तसत्ताशून्यत्वेन
तस्मिन्ज्ञाते तस्य ज्ञातत्वात् ॥ यथैकेन मृत्पिंडेन सर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभण
विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्युक्तार्थःपादः॥५५
ननु विदेहकैवल्यावस्थायांतत्त्वविदोयद्ब्रह्मभवंति तत्किंपरिच्छिन्नं तथासत्यनि
त्यत्वेनापुरुषार्थत्वात्किंतद्भागपत्त्येत्याशंक्य तस्यपरिपूर्णनित्यानंदरूपत्वेन परम

तिर्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानंदमद्वयम् ॥
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५६॥

पुरुषार्थत्वान्मेवमित्याह ॥ तिर्यगिति ॥ यत्सच्चिदानंदमद्वयंवस्तु तिर्यक् वामदक्षि
णतः ऊर्द्ध्वमधश्च पूर्णंतद्ब्रह्मेत्यनेनसंबंधः ॥ तदुक्तंवेदे ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्ब्र
ह्मपश्चाद्दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्द्ध्वंच प्रसृतंब्रह्मैवेदं विश्वंवरिष्ठंपूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते॥पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति ॥ नचतत्रदेशपरि
च्छेदाभावेऽपिवस्तुपरिच्छेदः स्यादितिचेत्तत्राह ॥ अनंतमिति ॥ तत्रकल्पितानांवस्तू

नांतदतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेन तत्कृतपरिच्छेदाभाववदित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि कालपरिच्छेदः स्यादिति तत्राह ॥ नित्यमिति कालपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इत्यादिश्रुतेः ॥ तर्हि सजातीयभेदवत्स्यादिति तत्राह ॥ एकमिति ॥ सजातीयभेदशून्यमित्यर्थः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भू

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदांतैर्लक्ष्यतेऽद्वयम् ॥
अखंडानंदमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

ते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतेर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्यर्थः ॥५६॥ अतदिति ॥ अखंडानंदमेकमद्वयं यद्वस्तु अथात आदेशो नेति नेतीति नेह नानास्ति किंचन अत्र एव स्थूलमनह्रस्वमदीर्घमित्यादिवेदांतैरतद्व्यावृत्तिरूपेण परमार्थवस्त्वतिरिक्तसर्वनिरसनेन लक्ष्यते निषेधावधित्वेन बोध्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

ननु ब्रह्मेंद्रादयोऽपिनिरतिशयानंदिनःश्रूयंते तत्कथंविदेहकैवल्यावस्थायांयद्ब्रह्मप्राप्यते तस्यैवानंदरूपत्वमित्याशंक्य॥ तेषामपिब्रह्मानंदलवेनैवलवानंदित्वमित्याह॥ अखंडेति॥ अपरिच्छिन्नानंदोरूपंयस्यतस्यानंदसमुद्रस्यपरमात्मनआनंदलवंसुखलेशंआश्रिताब्रह्मेंद्रादयस्तारतम्येन न्यूनाधिक्येन लवाः लेशपरिमाणाआनंदिनोभवंति॥एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः॥अतो

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः॥ब्रह्माद्यास्तारतम्येन
भवंत्यानंदिनो लवाः॥५८॥ तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तद-
न्वितः॥तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले॥५९॥

यस्यब्रह्मानंदस्यलेशमात्रेणब्रह्मेन्द्रादीनामानंदित्वं तत्रैवविदुषोविदेहकैवल्यावस्थायांस्थितिरितिभावः॥५८॥ नन्वसौब्रह्मानंदः कुत्रतिष्ठति यस्यानंदलेशेनब्रह्मादीनामानंदित्वमितिचेत्तस्यसर्वत्रैवानुगतत्वमिति सदृष्टांतमाह॥ तद्युक्तमिति॥ तेनसच्चिदानंदरूपेणाखिलंघटपटादिवस्तुयुक्तमस्तिभातिप्रियरूपेणव्यवह्रीयमाणत्वात्॥ व्यवहारश्चवचनादानादिव्यवहृतिरपितेनसच्चिदानंदरूपेणान्वितोव्या

सएवभवति ॥ यस्मादेवंतस्मात्सच्चिदानंदलक्षणंब्रह्मसर्वगतमस्ति यथासर्पिर्घृत मखिलेक्षीरेदुग्धेव्याप्यवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥५९॥ एवंपरमात्मनः प्रपंचानुगतत्वेऽपित द्धर्मासंस्पर्शित्वमेवतस्यजानीयादित्याह ॥ अनण्विति ॥ अणुपरिमाणरहितंतच्चैषोऽ णुरात्माचेतसावेदितव्यइतिश्रुत्या तस्याणुपरिमाणत्वेनप्रतिपादनात्कथंतद्रहितइ तिवाच्यं तस्यास्तद्दुर्विज्ञेयत्वेएवतात्पर्यात् ॥ अणुपरिमाणंनास्तिचेत्तर्हिमहतोमही यानीतिश्रुत्या महत्परिमाणंसेत्स्यतीतिचेत्तत्राह ॥ अस्थूलमिति ॥ महत्परिमा

अनण्वस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ॥
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६०॥

तस्यमहत्परिमाणत्वेघटादिवदनित्यत्वंस्यात् तथाच कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसं गात् ॥ श्रुतेस्तुसर्वाधिष्ठानत्वेनसर्वश्रेष्ठत्वेतात्पर्यान्नपरिमाणसाधकत्वं ॥ ह्रस्वपरिमाणरहितं अदीर्घंदीर्घपरिमाणशून्यं ॥ एवंश्रुत्याप्रतिपादितंयदजमव्ययं जन्मविनाशरहितं अरूपगुणवर्णाख्यं नास्तिरूपं गुणाःसत्वादयः वर्णाब्राह्मणादयः आख्यंनामचयस्यतन्मुक्तोपसृप्यंसर्वगतंब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६०॥

यद्भासेति ॥ यस्य ब्रह्मणो भासाऽलौकिकतेजसाऽर्कादिः सूर्यादिर्भास्यते प्रकाशितो भवति भास्यैरर्कादिभिस्तु यद्ब्रह्म तत्त्वं नाव भास्यते ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः येन सर्वमिदं भूतभौतिकं जगद्भाति तन्मुक्तोपसृप्यं ब्रह्मेति विजानीयादित्यर्थः ॥६१॥

यद्भासा भास्यतेऽर्कादिर्भास्यैर्यत्तु न भास्यते ॥ येन सर्वमिदं भाति तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६१॥ स्वयमंतर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं जगत् ॥ परः प्रकाशते वह्निः प्रतप्तायसपिंडवत् ॥६२॥

॥६१॥ तदेवं विदेहकैवल्या वस्थायां यद्रूपेण विदुषः स्थितिस्तद्ब्रह्म निरूपितमथ परमपुरुषार्थहेतुत्वेन पुनस्तत्स्वरूपं विदो निर्वचं दर्शयति ॥ स्वयमिति द्विभिः ॥ परः परमात्माऽखिलं जगदंतर्बहिर्व्याप्य भासयन्स्वयं प्रकाशते अत्र दृष्टांतमाह ॥ वह्निः प्रतप्तायसपिंडवदिति ॥ यथा प्रतप्त आयसस्य लोहस्य पिंडस्तमंतर्बहिर्व्याप्य वह्निर्भासयन्स्वयं प्रकाशते तद्वत्परमात्माऽपीत्यर्थः ॥६२॥

जगदिति ॥ असज्जडदुःखरूपतया कल्पितं यज्जगत्तस्माद्विलक्षणं सच्चिदानंदवस्तुरूपं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्किंचनास्ति ब्रह्मणोऽन्यच्चेद्यद्विभाति भातु नाम परंतु मिथ्या ॥ मरुमरीचिका यथा मरीचिजलं विज्ञस्य मिथ्यैवभासते तद्वदित्यर्थः ॥६३॥ एतदेव स्फुटयति ॥ दृश्यत इति ॥ चक्षुषा यद्दृश्यते श्रोत्रेण यच्छ्रूयते मनसा यत्स्मर्यते वाचा

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोन्यन्न किंचन ॥ ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मि-
थ्या यथा मरुमरीचिका ॥६३॥ दृश्यते श्रूयते यत्तद्ब्रह्मणोऽन्यन्न
किंचन ॥ तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम् ॥६४॥ सर्वगं
सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वंतं
भानुमन्धवत् ॥६५॥

यदभिधीयते तत्त्वज्ञानात्तत्सर्वं सच्चिदानंदमद्वयं ब्रह्मैव ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचिदस्तीति भावः ॥६४॥ ननु सच्चिदानंदात्मकं ब्रह्म सर्वगं तं चेत्तदा तत्सर्वे कुतो न पश्यंतीत्याशंक्य ॥ तत्सर्वगतमपि तत्त्वज्ञानदृष्टिरेव निरीक्षते न तत्त्वज्ञानतिमिरांधदृष्टिरिति सदृष्टांतमाह ॥ सर्वगमिति ॥ सच्चिदात्मा सर्वगतोऽपि त-मात्मानं ज्ञानचक्षुर्यस्य स निरीक्षते ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा

कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः दृश्य
तेऽत्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरित्यादिश्रुतेः ॥ अज्ञानेनानाद्यविद्ययाऽऽ
वृतं चक्षुर्दृष्टिर्यस्य स स्वप्रकाशमप्यात्मानं नेक्षेत भास्वंतं प्रकाशमानमपि भानुं सू
र्यमंधो यथा न पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यं
ति जंतव इति ॥६५॥ ननु ज्ञानचक्षुषा पुरुषेण विवेकबलाद्देहेंद्रियादिष्वध्यासल

श्रवणादिभिरुद्दीप्तज्ञानाग्निपरितापितः ॥
जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद्द्योतते स्वयम् ॥६६॥

क्षणमलापकरणे कृतेऽपि पूर्वाभ्यस्तभववासनावशात् कदाचित्पुनरप्यहं ममा-
भिमानलक्षणमलस्फुरणात्कथमात्मनः स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणा शुद्धिः स्यादिति
चेत्तत्राह ॥ श्रवणादिभिरिति ॥ श्रवणमनननिदिध्यासनैरुद्दीप्त उत्कर्षं प्रकाशितो
योज्ञानाग्निस्तेन परितापितो जीवः सर्वमलात् संसारमूलभूताज्ञानतत्कार्यलक्षणा
त् मुक्तो रहितः सन् स्वर्णवत् स्वयं द्योतते स्वस्वरूपेण सच्चिदानंदलक्षणेन प्रकाशते॥

यथापुनरहंममादीनांस्फुरणंनभवेदित्यर्थः ॥६६॥ नन्वेवंशोधितआत्माकिंभूतः कुत्रचोदितः सन् कंचप्रकाशतइतिचेत्तत्राह ॥ हृदाकाशेति ॥ एवंशोधितोजीव आत्मापरमात्माएकलक्षणलक्षितत्वात्सएवबोधभानुः ज्ञानसूर्यो हृदाकाशेउ

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बोधभानुस्तमोपहृत् ॥
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥६७॥

दितआविर्भूतःसन्सर्वंभातिप्रकाशयति स्वयंचप्रकाशते॥तर्हिहृदाकाशोदितत्वेत स्यपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेत्तत्राह ॥सर्वव्यापीति॥ सर्वस्मिन्व्याप्नोतितच्छीलइत्य र्थः॥ यतःसर्वधारीसर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्याधिष्ठानभूतइत्यर्थः ॥६७॥

अथसर्वेषांस्वात्मतत्त्वन्तीर्थरूपेण वर्णयन् सेवनतः फलतश्चसर्वतीर्थशिरोम-
णित्वेन तस्यावश्यसेवनीयत्वंदर्शयति ॥ यद्वा ननु स्वाभाविकदुरितपरिहा
रार्थंतत्त्वविदोऽपिप्रयागादितीर्थयात्रोद्यमस्यकर्तव्यत्वात्कथं सर्वमलविनिर्मु-
क्तः स्वर्णवत् द्योतत इत्याशंक्य स्वात्मतीर्थस्नातस्य नकिंचित्कर्तव्यमित्याह॥

दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्यसर्वगं शीतादिहृ-
न्नित्यसुखं निरंजनं ॥ ७ ॥

दिग्देशेति ॥ योविनिष्क्रियः परमहंसः स्वात्मतीर्थंभजते चित्तेकार्त्स्न्येणसेवते
ससर्ववित् सर्वज्ञः सर्वगतश्चपरमात्मासन्नमृतोमुक्तोभवेत् ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा
प्येतीतिश्रुतेः ॥ कीदृशंस्वात्मतीर्थंदिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगंदिक्देशश्चका
लश्चतान्नापेक्षते यतः सर्वगंइतरत्प्रयागादितीर्थंतुदिगादिसापेक्षत्वात्परिच्छि

न्नं पुनः कीदृशं शीतादिहृत् शीतोष्णादि द्वंद्वदुःखानि हरतीति तथा यतो नित्य-
सुखं सर्वदा सुखरूपं प्रयागादितीर्थं तु द्वंद्वदुःखप्रदं पुनः कीदृशं निरंजनं माया
तत्कार्यमलशून्यं इतरं तु समलमपि भवत्यतः स्वात्मतीर्थं मुमुक्षुणाऽवश्यं सेवनी

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृ-
तो भवेत् ॥ ६८॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यश्रीशंकरभगवता कृतमात्मबोधाख्यं प्रकरणं स-
मासम् ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

यमित्यर्थः ॥ तदुक्तं महाभारते आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा सत्यावहा शीलत
टा दयोर्मिः ॥ तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र न वारिणा शुद्ध्यति चांतरात्मेति ॥ भागवते
च तत्कृतस्नातानां महत्वमुक्तं साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थीभूता हि साधवः ती

र्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतस्थेनगदाभृता ॥१॥ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिला
मयाः॥ तेपुनंत्युरुकालेनदर्शनादेवसाधवइति ॥ अत्रसाधवः स्वात्मतीर्थेकृतस्नाना
इत्यर्थः॥ अभियुक्तैरप्युक्तं स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिले दत्ताचसर्वावनिर्यज्ञा
नांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः॥ संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्य
पूज्योऽप्यसौ यस्यब्रह्मविचारणेक्षणमपिस्थैर्यंमनः प्राप्नुयात् ॥१॥ कुलंपवित्रं
जननीकृतार्था वसुंधरापुण्यवतीचतेन ॥ अपारसच्चित्सुखसागरेऽस्मिन् लीनंप
रेब्रह्मणियस्यचेत इति ॥६८॥ ॥ममभवेद्गुरुणांपदकंजयोरिहपरत्रगति
र्मदयोर्नतिः॥ वसतियत्रविमुक्तिरहर्निशंतदुपमांकथयामिकथंगिरा ॥१॥ गुरु
गंगामहंवन्देऽप्यतोयज्ज्ञानधारया तापत्रयमयाकृत्यशान्तिशैत्यमुपाश्रये ॥२॥
आत्मबोधस्यटीकेयमात्मबोधविशुद्धये ब्रह्मानंदेनकृतां वीक्ष्यतुष्यन्तुसज्ज
नाः ॥३॥ श्रीनानकनिराकारं शंकरेशंकराकृतिं ॥ श्रीमन्मौक्तिकरामंचनमामिस
ज्जनांस्तथा ॥४॥ वेणीमाधवदेवस्य प्रसादाच्छ्रीप्रयागके ॥ दीपिकेयंमयाकारि
तुष्यतांमाधवोऽनया ॥५॥ ॥इतिश्रीमन्मौक्तिकरामोदासीनशिष्यब्रह्मानं
दविरचिताऽऽत्मबोधस्यदीपिकाख्याटीकासमाप्ता ॥ ॥

॥ अथात्मपंचकप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नाहंदेहोनेंद्रियाण्यंतरंगं नाहंकारः प्राणवर्गोनबुद्धिः ॥ ५ ८
क्षेत्रवित्तादिदूरःसाक्षीनित्यःप्रत्यगात्माशिवोऽहम् ॥१॥ रज्ज्वज्ञानाद्भातिरज्जुर्यथाऽहिः -
स्वात्माज्ञानादात्मनोजीवभावः ॥ आप्तोक्त्याहिभ्रांतिनाशेसरज्जुर्जीवोनाहंदेशिको-
क्त्याशिवोहम् ॥ २॥ आभातीदंविश्वमात्मन्यसत्यंसत्यज्ञानानंदरूपेविमोहात् ॥ निद्रामो
हात्स्वप्नवत्तन्नसत्यंशुद्धःपूर्णोनित्यएकःशिवोऽहम् ॥ ३॥ मत्तोनान्यत्किंचिदत्रास्तिविश्वं
सत्यंबाह्यंवस्तुमायोपक्लृप्तम् ॥ आदर्शांतर्भासमानस्यतुल्यंमय्यद्वैतेभातितस्माच्छिवोऽ
हम् ॥ ४॥ नाहंजातोनप्रवृद्धोननष्टोदेहस्योक्ताःप्राकृताःसर्वधर्माः ॥ कर्तृत्वादिश्चिन्म
यस्यास्तिनाहंकारस्यैवह्यात्मनोमेशिवोऽहम् ॥ ५॥ नाहंजातेर्जन्ममृत्यूकुतोमे नाहंप्रा-
णःक्षुत्पिपासेकुतोमे ॥ नाहंचित्तंशोकमोहौकुतोमेनाहंकर्ताबंधमोक्षौकुतोमे ॥ ६॥ ॥
इतिश्रीमच्छंकराचार्यविरचितंआत्मपंचकस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥ अथनिर्वाणषट्कप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानिनाहं नचश्रोत्रजिह्वे नचघ्राणनेत्रे ॥ न २६
चव्योमभूमिर्नतेजोनवायुश्चिदानंदरूपःशिवोऽहंशिवोहम् ॥ १॥ नचप्राणसंज्ञोनवै

नैवासप्तधातुर्नवापंचकोशः ॥ नवाक्पाणिपादौनचोपस्थपायुश्चिदानंदरूपः शिवो० ॥ २ ॥
नमेद्वेषरागौनमेलोभमोहौमदोनैवमेनैवमात्सर्यभावः ॥ नधर्मोनचार्थोनकामोनमोक्षश्चि
दानंद० ॥ ३ ॥ नपुण्यंनपापंनसौख्यंनदुःखंनमंत्रोनतीर्थंनवेदानयज्ञाः ॥ अहंभोजनं
ज्यंनभोक्ता चिदानंद० ॥ ४ ॥ नमृत्युर्नशंकानमेजातिभेदः पितानैवमेनैवमाताचजन्म ॥ नबं
र्नमित्रंगुरुर्नैवशिष्यश्चिदानंद० ॥ ५ ॥ अहंनिर्विकल्पोनिराकाररूपी विभुत्वाच्चसर्वत्रसं
द्रियाणाम् ॥ नचासंगतंनैवमुक्तिर्नमेयश्चिदानंद० ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीमच्छंकराचा-
र्यविरचितंनिर्वाणषट्कंसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शंकराचार्यरचितो ब्रह्मानंदविवृत्तिमान् ॥ पीतांबरेणसंशुद्धो मुदायामात्मबोधकः ॥ १ ॥
श्रीमद्धरिप्रसादाख्यैर्वनखंड्याव्हशिष्यकैः ॥ प्रसिद्धिंगमितो मुद्रयित्वाश्रीजगदीश्वरे ॥ २ ॥
संवत् १९३८ शके १८०३

इति सटीकात्मबोधः समाप्तः